

Valbona SINANAJ

Ë-JA MBËSHTETËSE NË PROCESET FJALËFORMUESE

Globalizimi i shoqërisë dhe prania e shumë kulturave, shpejtësia dhe intensiteti i informacionit që karakterizon kohën në të cilën jetojmë, janë një sfidë jo vetëm për institucionet arsimore, por edhe për anëtarët e një shoqërie¹.

Të shprehurit me anë të gjuhës është aftësia më e rëndësishme e qenies njerëzore. Çdo individ është i veçantë, po kështu edhe mënyra e tij e përdorimit të gjuhës. Gjuha ndihmon në formimin e tij dhe e aftëson atë të bëhet pjesëmarrës i shoqërisë dhe i kulturës. *S'di të flasësh shqip apo s'njeh as rregullat e drejtshkrimit*, këto janë shprehje që i dëgjojmë shpesh në përditshmërinë tonë.

Funksioni kryesor i gjuhës është kumtimi i mendimeve tona dhe këtë funksion e përmbush mësimi i gramatikës, drejtshkrimit e drejtshqiptimit që gjuha të jetë sa më e kuptueshme. Gjuha², gramatika³ dhe drejtshkrimi⁴ nuk janë e

¹ Sinanaj, V. *Ndikimi ndërgjuhësor në kontaktin midis dy gjuhëve. Rasti i shqipes me italishten*. ASA, IGjL, Tiranë, 2020, f. 7.

² Gjuha është një prodhim shoqëror, një sistem shenjash që përdoren për komunikim midis njerëzve. Ajo është një institucion social, ku merr rëndësi të veçantë statusi i folësit në një akt ligjërimi, në kontekstin gjuhësor dhe jashtëgjuhësor nga pikëpamja pragmatike

³ Gramatika është tërësia e rregullave të ndryshimit të trajtave, të fjalëve dhe lidhjes së tyre në fjali. Këto rregulla i përvetësojmë që fëmijë kur fillojmë flasin.

njëjta gjë. Ngulitja e secilës normë s'mund të arrihet në mënyrë të veçuar nga të tjerat. Nëse gjuhën do ta krahasonim me shtëpinë, gramatika do të nënkuptonte muret mbajtëse dhe trarët që e mbajnë në këmbë atë, të cilët s'mund të ndryshohen sipas dëshirës sonë, por zbatohen sipas ligjeve të caktuara. Mund të ndryshojmë ngjyrën e shtëpisë, formën e dritareve apo numrin e dhomave, por jo trarët dhe muret mbajtëse nëse duam të shmangim shembjen e saj.

Përpjekjet për arritjen e një gjuhe letrare kombëtare shqipe e kanë zanafillën që në kohën e Rilindjes. Pas Luftës përpjekjet për normëzimin e gjuhës letrare vijuan me këmbëngulje si në Tiranë, ashtu dhe në Kosovë, duke u kurorëzuar me miratimin e drejtshkrimit të njësuar të shqipes letrare nga Kongresi i Drejtshkrimit më 1972.

Grafika është në lidhje të drejtpërdrejtë me rregullat e drejtshkrimit që përcaktojnë përdorimin e shenjave grafike për shkrimin e një gjuhe. Sistemi grafik i shqipes është i ndërtuar mbi bazën e alfabetit latin. Kongresi i Manastirit që përcaktoi alfabetin tonë prej 36 shkronjash u shtoi shkronjave latine shenjat diakritike, duke formuar kombinime shkronjash: shkronjat *e* dhe *c* u përshtatën për të shprehur fonemat *ë* dhe *ç*; me shkronjat *j* dhe *h* si element i dytë u krijuan shkronjat *dyshe gj, nj, dh, th, sh, zh, xh* dhe nga dyzimi i *r*-së dhe *l*-së u krijuan shkronjat *rr* e *ll*. Ky alfabet mund të cilësohet si më i miri edhe për lehtësinë praktike të përdorimit të tij. Gjatë zhvillimit historik, drejtshkrimi ka pësuar e do të pësojë ndryshime, krahas evolucionit që pëson vetë gjuha dhe standardi i saj në periudha të caktuara kohore, por rregullat drejtshkimore ndryshojnë me vështirësi, mbasi duke u rrënjosur kthehen në shprehi.

Gjuha e shkruar letrare mbështetet në një sistem rregullash që tregojnë mënyrën e shkrimit të fjalëve dhe të morfemave të tyre. Tërësia e këtyre rregullave përbën drejtshkrimin e gjuhës. Për njohjen e këtyre rregullave Instituti i Gjuhësisë dhe i

⁴ Drejtshkrimi është tërësia e rregullave për shkrimin drejt dhe njësoj të fjalëve dhe të trajtave të tyre, për shkrimin e fjalëve njësh, ndaras dhe me vizë në mes, si dhe përdorimin e shkronjës së madhe.

Letërsisë ka botuar: “Rregullat e drejtshkrimit të shqipes” (Projekt, 1967), “Drejtshkrimi i gjuhës shqipe” (1973), “Fjalori drejtshkrimor i gjuhës shqipe” (1976), “Gjuha letrare për të gjithë” (1976), “Fonetika dhe gramatika e gjuhës së sotme letrare shqipe” (1976), “Fjalori i gjuhës së sotme shqipe” (1980) dhe “Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe” (1981).

Drejtshkrimi i gjuhës shqipe për fjalët dhe morfemat e tyre mbështetet në: parimin *fonetik* (fjalët shkruhen ashtu siç shqiptohen, p.sh. *toka, kaloj, nesër* etj.); parimin morfologjik (ruhet në shkrim njësia e morfemave në të gjitha rastet e përdorimit të tyre, p.sh. *luajmë, këndojmë, shqiptojmë* etj.) dhe parimin historik-tradicional ose etimologjik (ruhet mënyra tradicionale e shkrimit, ndonëse shqiptimi është larguar prej tij, p.sh. *mjaltë, kurrë, eci* etj.).

Thelbi i parimit fonetik në drejtshkrimin e gjuhës shqipe, që mbështetet në një sistem grafik ku ka një lidhje të drejtpërdrejtë midis shkronjës dhe tingullit-fonemë, është aspekti fonologjik d.m.th. përdorimi social i tingujve të gjuhës në procesin e marrëdhënieve midis njerëzve⁵.

Drejtshkrimi i shqipes është me natyrë morfonologjike⁶, pasi përcaktohet nga sistemi fonetik, morfologjik dhe grafik i saj, kjo duket edhe nga lidhjet e ngushta të normës drejtshkrimore me normën morfologjike dhe drejtshqiptimore.

Shkrimi me *ë* sipas parimit morfologjik i formave foljore *ziejme, ziejnë, të ziejmë, të ziejnë* etj., dhe sipas parimit historik-tradicional i emrave mashkullorë: *djalë, ballë, lumë* etj. apo i emrave mashkullorë që tregojnë lëndë: *brumë, djathë, mjaltë, gjalpë* etj. përbën normë drejtshkrimore, d.m.th. pasqyron përbërjen morfematike të fjalëve të një periudhe të kaluar të gjuhës. Në shqiptimin letrar *ë*-ja fundore nuk shqiptohet, megjithatë drejtshkrimi ka ruajtur traditën e tyre me *ë*.

⁵ Jubani – Bengu, A. “Rreth zbatimit të parimit fonetik/fonologjik në drejtshkrimin e shqipes”, *Studime albanologjike I*, Tiranë, 2014, f. 42.

⁶ Përdorimi i mjeteve fonologjike për të shprehur dallime morfologjike përbën objektin e morfonologjisë. Njësia themelore e kësaj dege të gjuhësisë është *morfonema*, e cila studion përbërjen e alomorfeve dhe përdorimin e tyre për qëllime gramatikore.

Tri janë pozicionet e një zanoreje: zanore e theksuar, pozicioni para theksit dhe pozicioni pas theksit. Ë-ja e shqipes është një zanore qendrore, gjysmë e mbyllur dhe gojore.

Fonetikisht ë-ja e patheksuar është një tingull i shkurtër, i reduktuar, i radhës së përzierë, i palabializuar, i ngritjes së mesme, por më i hapur se ë-ja e theksuar. Ajo shqiptohet me një pozicion neutral të gjuhës. Bën pjesë në grupin e atyre zanoreve që quhen të lëvizshme, të paqëndrueshme⁷.

Historikisht, kjo zanore është përfutur nga rrëgjimi i zanoreve të tjera të patheksuara, po kryesisht nga rrëgjimi i zanores [a] të patheksuar të emrave femërorë të trashëguar apo të huazuar nga latinishtja apo nga greqishtja e vjetër, si p.sh. lat. *gamba* > *këmbë*, greq. vj. *mâkhanā* > *mokër*⁸.

Në disa gjuhë kjo fonemë shfaqet në një variant të vetëm të patheksuar të ë-së e në disa të tjera me dy variante: një të patheksuar (që quhet *schwa*⁹) dhe një të theksuar.

Cilado qoftë natyra e rrokjes, e mbyllur ose e hapur, cilido qoftë vendi i saj në fjalë: nistor, mesor ose fundor, cilido qoftë rrethimi fonetik, niveli gjuhësor etj., ë-ja e theksuar nuk bie asnjëherë¹⁰.

Zanorja ë e patheksuar është një ndër tingujt më problematikë të gjuhëve që e kanë pjesë të inventarit të tyre vokalik. Nga të gjitha zanoret e patheksuara të shqipes rrëgjimin më të madh në gjatësi e pëson zanorja ë. Ky rrëgjim mund të shkojë deri në zhdukjen e saj të plotë.

Në traditën tonë të shkrimit, zanoren ë të patheksuar e gjejmë njëlloj të përdorur tek të dy autorët tanë më të vjetër, Buzuku dhe Matrënga, aq sa mund të pohohet se në kohën e tyre të dy dialektet përputheshin. Deri aty nga fundi i shek.

⁷ Dodi, A. “Rreth problemeve të drejtshqiptimit të gjuhës letrare shqipe”, *Studime filologjike* 4, Tiranë, 1972, f. 108.

⁸ Memushaj, R. “Funksionet morfologjike dhe fonologjike të zanores ë të patheksuar në gjuhën shqipe”, *Studime gjuhësore*, Tiranë, 2017, f. 119.

⁹ Në literaturën gjuhësore *schwa* (tingulli [ə]) është realizimi i fonemës ë.

¹⁰ Boriçi, L. “Rreth fonemës ë të shqipes së sotme letrare”, *Studime filologjike* 2, Tiranë, 1991, f. 162.

XVII këtë zanore ata e kanë ruajtur njëllor në të gjitha pozicionet, rrëgjimi i saj ka filluar në periudhën e mëvonshme, fillimisht kur ndodhej në pozicion fundor dy rrokje pas theksit. Në këtë pozicion ajo në gegërishte ka rënë më herët, kurse në toskërishte rrëgjimi i saj ka gjasa të ketë nisur të paktën një shekull më pas¹¹.

Ë-ja e patheksuar ka marrë në shqipen standarde një varg funksionesh morfologjike e fonologjike, të cilat nuk mund të mos merren parasysh kur është fjala për ndryshime të normës së shqiptimit e të shkrimit të saj. Këto funksione të kësaj zanoreje ndahen në mënyrë të tillë që ë-ja fundore kryen funksione kryesisht leksiko-semantike e gramatikore, ndërsa ë-ja në trup të fjalës funksione fonologjike¹².

Kjo lidhet me disa shkaqe: vihen re më shumë dallime dialektore; kemi të bëjmë me një ndërrim fonetik të gjallë, që vepron ende sot në gjuhë; dhe për këtë çështje drejtshkrimi mbështetet edhe në shqiptim, si mjet për njësimin e normës. Kjo normë u formua historikisht, duke ndjekur zhvillimin e gjuhës e ligjërimin e folur në lidhje të ngushtë dhe me strukturën gramatikore fjalëformuese të gjuhës.

Ë-ja e patheksuar në rrokje nistore të hapur, në toskërishte dhe shqiptimin letrar ruhet, p.sh. *ëndërroj*, *ëndërrues*, *ëmbëlsirë*, *ënjtem*, *këput* etj., ndërsa në gegërishte zakonisht nuk shqiptohet. Në rrokje nistore të paraprirë nga një ose disa bashkëtingëllore: *këto*, *blerësi*, *çelësi*, *këmishë*, *qëllim*, *gëzoj*, *këpucë*, *këlysh*, *dëborë*, *dhëmballë* etj. ruhet ose rrëgjohet në ligjërimin e folur, pasi ndikohet nga shpejtësia e të folurit, fonemat rrethuese dhe denduria e përdorimit të fjalëve me ë nistore. Nuk bie asnjëherë ë-ja e fjalëve që nuk marrin theks p.sh. *një*, *gjë*, *zë* (emër), *në*, *që*, *kë*, *për*, *së* etj., dhe te fjalët e përngjitura me to a të prejardhura prej tyre, p.sh. *njësoj*, *gjëkafshë*, *zëmbël*, *nëpërmjet*, *nëpërkëmb* etj. Ruhet gjithashtu, ë-ja e rrethuar nga bashkëtingëllore, p.sh. *shtrëngatë*, *shtrëngo*, *lëndoj*, *lëndues*, *shëndet*, *shëndetësoj*, *i shëndetshëm*, *trëndafil*,

¹¹ Memushaj, R. *vep. cit.*, f. 120.

¹² *Po aty*.

qëndroj, *nëntor* etj. Gjithashtu, nuk bie asnjëherë te fjalët onomatopeike *bëzbëz*, *fëshfërij*, *pëshpërit* etj.

Duket se nuk bie asnjëherë as në ligjërimin bisedor:

a) *ë*-ja e paraprirë nga grupet bashkëtingëllore *fr*, *tr* dhe e ndjekur nga grupet *nd*, *nk*, *ng*, *ngj*.

b) *ë*-ja e paraprirë nga *l*, *r*, *rr*, *q*, *gj*, *v*, *s* dhe e ndjekur nga grupet bashkëtingëllore *nd*, *nk*, *ng*

Shembujt të tillë janë: *trëndafil*, *trëndafiltë*, *frëngji*, *frëngjisht*, *shtrëngueshëm*, *shtrëngesë*, *shtrëngim* etj., (ku luan rol me siguri edhe numri i bashkëtingëlloreve rrethuese) dhe *lëndor*, *lëndinë*, *lëndo*, *qëndis*, *qëndistar*, *qëndismë*, *qëndroj*, *qëndresa*, *gjëndror*, *lëngaraq*, *lëngaraq*, *lëngurinë*, *rrëndore*, *rëndomë*, *rëndohem*, *rënk* (ku duhet të luajë rol edhe theksi që tek të prejardhurat me fjalë nga *ë* të theksuar si p.sh. *lëndë* > *lëndor*, *lëng* > *lëngurinë* etj. ruhet me sa duket si dytësorë)¹³.

I vetmi problem do të krijohej në fjalët e tipit *lëndoj*, *shëndet* etj. me shqiptimin e dialekteve të gegërishtes, që lidhet me thjeshtimin e grupit bashkëtingëllor *nd* në *n* në këto të folme. Në shumicën e dialekteve toske *ë* është fonemë e pavarur, ndërsa në shumicën e dialekteve geqe përbën një pjesë të realizimit kombinatorik të sonanteve. Ky realizim lidhet ngushtë me strukturën e rrokjes (e hapur – e mbyllur). Zanorja *ë* e patheksuar ruhet në shqiptim dhe në rrokje nistore e fundore të mbyllur, p.sh. *pëlcas*, *tërmet*, *përcjell*, *dhëlpër*, *njerëz*, *nxënës*, *njerëz*, *ritëm* etj. Për sa i përket *ë*-së së patheksuar në pozicione të ndryshme të fjalës, dialektet e shqipes kanë ecur me ritme të ndryshme: në toskërishte rrëgjohet në pozicionin fundor, ndërsa në gegërishte rrëgjohet si në pozicion fundor, por edhe në trup të fjalës kur del në rrokje të hapur.

Ë-ja e shqipes si zanore e theksuar nuk paraqet asnjë problem, as në shqiptim as në shkrim. Problemet me këtë zanore fillojnë kur ajo gjendet në pozicionin paratheksor dhe në pozicionin pastheksor. Tingulli [ə], pra realizimi i fonemës *ë* paraqitet në shumë kontekste dhe në parim nuk i ka kufizimet e përndarjes. Në pozicion të patheksuar shpeshherë i nënshtrohet

¹³ Boriçi, L. *vep. cit.* f. 164.

reduktimit dhe zhdukjes. Rregullisht humbet në fund të fjalës, ndërsa më shpesh ky tingull shqiptohet në rrokjen e mbyllur para theksit. Kjo zanore në variantin standard të gjuhës shqipe përbën fonemë të pavarur, e cila në disa pozicione nuk realizohet rregullisht, por i ruan rezultatet përndarëse të pranisë së saj.

*Drejtshtkrimi i gjuhës shqipe*¹⁴ ka marrë parasysh disa dukuri të shqiptimit që lindin në kufij morfemash, ku futet ë-ja mbështetëse, siç është rasti në fjalët e prejardhura që formohen nga tema më bashkëtingëllore me anë prapashtesash që nisin po me bashkëtingëllore.

Funksioni i ë-së mbështetëse është të mënjanojë në kufi të morfemave formimin e disa grupeve të bashkëtingëlloreve që nga pikëpamja e strukturës së sotme fonetike dhe e normave të shqiptimit konsiderohen të vështira ose jo të zakonshme për t'u shqiptuar¹⁵.

Fakti që për disa formime ë-ja mbështetëse kushtëzohet si nga vendi i theksit, dhe nga fundorja me një ose disa bashkëtingëllore, ndërsa për disa formime të tjera nuk lidhet me këto kushte, tregon se problemi i ë-së mbështetëse dhe i varianteve të morfemave që lidhen me të jo në të gjitha rastet kushtëzohet fonetikisht nga tema fjalëformuese.

Faktorët themelorë që përcaktojnë daljen e ë-së janë kushtet fonetike, pasi në kushte të caktuara fonetike midis temave me bashkëtingëllore dhe prapashtesave që nisin gjithashtu me bashkëtingëllore hyn një ë mbështetëse, kështu që një numër prapashtesash dalin me dy trajta të kushtëzuara fonetikisht.

A. Kostallari ka vënë në dukje se “problemi i shkrimit të ë-së së patheksuar nuk mund të zgjidhet vetëm duke u mbështetur në parimin fonetik, d.m.th. vetëm tek shqiptimi ..., as duke u

¹⁴ *Drejtshtkrimi i gjuhës shqipe*, Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1973.

¹⁵ Dodi, A. “Ë-ja mbështetëse dhe problemet e drejtshtkrimit të saj”, *Studime Filologjike* 3, Tiranë, 1981, f. 104.

mbështetur vetëm te parimi morfologjik”¹⁶. Dalja e ë-së mbështetëse lidhet me: kushtet fonetike, strukturën fjalëformuese dhe me llojin e prapashtesës.

Komisia Letrare e Shkodrës, në “Parimet e rregullat” që caktoi për drejtshkrimin e shqipes nga fillimi i vitit 1917, vendosi që zanorja *ë* e patheksuar, grupet bashkëtingëllore *mb*, *nd*, e *ngj* do të shkruhen të plota ashtu si i ruan toskërishtja e pjesërisht dhe disa nëndialekte të gegërishtes. Gjuha letrare ndërtohet mbi një bazë dialektore të caktuar. Në dallim nga gjuha e folur e nga dialektet e saj, e cila ndryshon më shpejt në kohë, gjuha e shkruar si shprehje e kulturës i mbahet një tradite. Ajo ka karakter konservativ me të cilin ushtron një ndikim mbi gjuhën e folur duke ngadalësuar ritmin e ndryshimeve që pëson. Ky karakter i saj përcaktohet nga disa rregulla, të cilat në tërësinë e tyre përbëjnë drejtshkrimin e një gjuhe. Rregullat drejtshkrimore rrjedhin nga një realitet që është shkalla e zhvillimit të gjuhës në një kohë të caktuar. Drejtshkrimi duhet t’i përgjigjet këtij realiteti.

Prirja e përgjithshme e gjuhës është thjeshtimi i saj. Prania e zanores *ë* në drejtshkrimin e shqipes zgjidh përgjithësisht rastet e përdorimit të saj në trup të fjalës në pozicion pastheksor, por mund të përmirësohet në pozicion paratheksor e fundor. Mendojmë të saktësohen përdorimet e kësaj zanoreje në këto raste:

1. heqjen e saj aty ku nuk shqiptohet dhe nuk ka funksion gramatikor e fonetik;

2. vendosjen e saj aty ku i duhet të kryejë ose funksionin gramatikor, ose funksionin fonetik;

3. ndryshimin e pozicionit të saj brenda fjalës aty ku nuk është në pozicionin e duhur.

Procesi i vendosjes së rregullave të drejtshkrimit ka qenë një punë e gjatë dhe shkencore. Deri në standardizimin e gjuhës shqipe, i cili u arrit pas luftës janë botuar një varg udhëzuesish

¹⁶ Kostallari, A. *Gjuha e sotme letrare shqipe dhe disa probleme themelore të drejtshkrimit të saj*, “Kongresi i Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe (20-25 nëntor 1972)”, Tiranë, 1973, f. 117.

drejtshkrimorë¹⁷, të përmirësuar e të plotësuar. Punimet e Kongresit të Drejtshkrimit dhe diskutimet e organizuara para tij kanë qenë një mbështetje e sigurt për njësimin sa më të plotë të drejtshkrimit të shqipes dhe për zgjidhjen e shumë çështjeve të ndërlikuara. Në Rezolutën e miratuar në Kongresin e Drejtshkrimit, pohohet: “Kongresi porositi që, duke marrë parasysh ndryshimet që pëson gjuha letrare gjatë zhvillimit të saj si dhe çështjet e reja që nxjerr praktika gjuhësore, *rregullave drejtshkrimore* t’u bëhen, në të ardhmen, kur të jetë e nevojshme, përmirësimet dhe plotësimet e duhura”¹⁸.

*Në drejtshkrimin e shqipes, po të shprehemi në mënyrë të figurshme – thotë prof. Lafe – mund të ketë vend për të mbushur ndonjë gropëz ose për të lëmuar ndonjë thep, por jo për të ndërmarrë ndonjë reformë rrënjësore me idenë e afrimit me gjuhën e folur të përditshme në mjedise pa kërkesa për kulturën gjuhësore*¹⁹.

Aktualisht, standardi i shqipes përdoret në të gjitha trevat ku shqipja është gjuhë amtare. Sa më të thjeshta e të qarta të jenë rregullat e drejtshkrimit, aq më shpejt përvetësohen. Sivjet, kur shënohet 50-vjetori i organizimit të Kongresit të Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe, mendojmë se ato mund të rishikohen për t’u përmirësuar, pa e lëkundur bazën e gjuhës të miratuar në Kongresin e vitit 1972. Por, përmirësimi i disa rregullave të drejtshkrimit, duhet të bëhet me argumente shkencore të mbështetura në ligjet e zhvillimit të gjuhës nga specialistë, të cilët kanë punuar vite të tëra për të.

BIBLIOGRAFI

Boriçi, L. “Rreth fonemës ë të shqipes së sotme letrare”, *Studime filologjike* 2, Tiranë, 1991, f. 159-172.

¹⁷ Tiranë, 1948, 1951, 1956; Prishtinë, 1964.

¹⁸ *Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*, vep. cit. f. 27.

¹⁹ Lafe, E. “Përsiatje dhe sqarime për drejtshkrimin”, *Albanologji* 5, vëllimi I, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 2015, f. 321.

- Çabej, E. “Mbi disa çështje të traditës së shkrimit dhe të drejtshkrimit të shqipes”, *Kongresi i Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe*, 20-25 nëntor, 1972, Tiranë, 1973.
- Dodi, A. “Ë-ja mbështetëse dhe problemet e drejtshkrimit të saj”, *Studime Filologjike* 3, Tiranë, 1981, f. 103-115.
- Dodi, A. “Rreth parimit themelor të drejtshkrimit të shqipes”, *Gjuha jonë*, nr. 2, Tiranë, 1983.
- Dodi, A. “Rreth problemeve të drejtshkrimit të gjuhës letrare shqipe”, *Studime filologjike* 4, Tiranë, 1972, f. 101-131.
- Drejtshkrimi i gjuhës shqipe*, AShSh, Instituti i gjuhësisë dhe i Letërsisë, Tiranë, 1973, f. 25-31.
- Hysa, E. “Probleme të drejtshkrimit të ë-së”, *Studime filologjike* 3-4, Tiranë, 2002, f. 75-80.
- Jubani-Bengu, A. “Rreth zbatimit të parimit fonetik/fonologjik në drejtshkrimin e shqipes”, *Studime albanologjike* I, Tiranë, 2014, f. 41-44.
- Karapinjalli, M., Stringa, R. “Shkrimi i ë-së së patheksuar dhe kodifikimi i saj në drejtshkrimin e shqipes”, *Gjuha jonë*, nr. 1-4, Tiranë, 1995, f. 85-89.
- Kostalliari, A. “Gjuha e sotme letrare shqipe dhe disa probleme themelore të drejtshkrimit të saj”, në *Kongresi i Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe*, 20-25 nëntor 1772.
- Lafe, E. “Përsiatje dhe sqarime për drejtshkrimin”, *Albanologji* 5, vëllimi I, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 2015, f. 321-330.
- Memushaj, R. “Funksionet morfologjike dhe fonologjike të zanores ë të patheksuar në gjuhën shqipe”, *Studime gjuhësore*, Tiranë, 2017, f. 119-129.
- Sinanaj, V. *Ndikimi ndërgjuhësor në kontaktin midis dy gjuhëve. Rasti i shqipes me italishten*. ASA, IGJL, Tiranë, 2020.